„CAZUL CIORAN” – UN CAZ HEIDEGGERIAN?

ADRIAN BUZDUGAN

Universitatea „Ștefan cel Mare” din Suceava

adybuzdugan@yahoo.com

Title: “*The Cioran case* – a heideggerian case?”

Abstract: If Cioran’s articles could be easily examined in terms of their political message, his aforisms, short texts, or essays have nothing to justify their analysis from the perspective of their “political” content. Cioran’s thoughts, bordering on the poetic, are not comparable to Heidegger’s writings in which, as some try to convince us, the totalitarian ideology has deeply penetrated the very core of the ontology he developed. Even if scholars have identified features of national-socialism in Heidegger’s works, it is still difficult to blame him for his ideas since he has quickly and lucidly reconsidered his approach to the Nazi ideology. Cioran’s writings have nothing in common with Corneliu Zelea Codreanu’s books, *For My Legionaries* or *The Nest Leader’s Manual*. Corneliu Zelea Codreanu’s hatred for Judeo-Communism has no correspondent in Emil Cioran’s writings.

Keywords: *Cioran; Heidegger; Black Notebooks; Corneliu Zelea Codreanu; Iron Guard;*

„Amăgirile – privindu-le în
ansamblu și îndurându-le toate abisurile
– sunt căi spre ceea ce este».”¹

HEIDEGGER

Este posibilă sau nu opera cioraniană de o retrogradare, așa cum s-a procedat în cazul celei heideggeriene? Cazul Heidegger, devenit șablon de execuție, poate fi aplicat cu succes și „cazului Cioran”? Din păcate, pentru cei care-l vor doborât pe Cioran, acest lucru nu e posibil. Depistarea în textul cioranian a mărcilor legionaroide ar fi, firește, și cea mai adecvată metodă, și cea mai la îndemână, dacă n-ar fi și cea mai sterilă dintre toate. Volumele lui Cioran nu conțin decantări sau sublimări ale ideologiei Legiunii. Dacă publicistica sa angajată politic poate fi delimitată punctual și cântărită ca atare, nimic din aforismele, scurtele texte sau eseuri ale lui Cioran nu justifică o astfel de analiză. Gândurile lui Cioran, mai degrabă risipite poetic, nu se compară cu teutonicele scrieri ale lui Heidegger, unde, cum încearcă cel puțin unii să ne convingă, ideologia totalitară a intrat adânc în osatura ontologiei dezvoltate de acesta. Spre exemplu, Pierre Bourdieu scoate cu forcepsul sociologic din opera heideggeriană „condamnarea statului-providență, ascunsă în miezul teoriei temporalității; antisemitismul, sublimat într-o condamnare a rătăcirii; refuzul de a dezavua angajamentul nazist, înscris în aluziile încălcite ale

¹ Martin Heidegger, *Ponderings VII–XI. Black Notebooks 1938–1939*, translated by Richard Rojcewicz, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2017, p. 319.

dialogului cu Jünger; ultrarevoluționarismul conservator”². În celebra afirmație din *Introducere în metafizică*, cum că „adevărul intern” și „măreția acestei mișcări [național-socialiste]” constau în „întâlnirea dintre tehnica determinată planetar și omul modern”³, el vede preamărit statul totalitar, consecință a desfășurării tehnicii, precum și gândirea esenței nazismului⁴.

Acuzat ba de o „«socioanaliză» reductivă”, care avea ca scop demonstrarea „oportunismului carierist” al lui Martin Heidegger⁵, ba de „trivializarea poziției lui Heidegger, prin reducerea ei la o componentă inconștientă pe care se presupune că acesta o edifică sub forma unui standard filosofic”⁶, Pierre Bourdieu rămâne un critic acerb al revoluționarismului conservator, al „omologiei dintre câmpul filosofic și câmpul politic”⁷ practicate de «maestrul gândirii» și un susținător fervent al „unei *duble lecturi*, deopotrivă politică și filosofică”⁸ a ambiguiului și emfaticului Heidegger. El e cel care ne spune că „deoarece nu a știut niciodată cu adevărat ceea ce spunea, Heidegger a putut spune ceea ce a spus, fără a fi nevoit să o și spună cu adevărat”⁹. În mod cert, dacă ar fi cunoscut lucrarea lui Bourdieu¹⁰, probabil că Heidegger i-ar fi răspuns și acestuia, măcar în notele-testament, cum răspunsese și interpretărilor hazardate ale lui Hans Heyse: „Odată pentru totdeauna: nu am nimic de-a face cu «filosofia existenței» și, în special, nu am nimic de-a face cu versiunea ei propusă de Heyse”¹¹. Las pe seama acestui «gânditor» să judece dacă ghiveciul său are ceva de-a face cu mine, un ghiveci preparat din interpretările greșite la *Ființă și timp*, pe care le-a reîncălzit de zeci de ori și le-a sărat cu «valorile intelectuale ale național-socialismului»”¹².

Martin Heidegger ar trebui să răspundă însă mult mai multor comentatori. Philippe Lacoue-Labarthe, nu vede în «acceptarea nazismului» de către Heidegger o simplă eroare, ci o greșeală; consecvența, chiar dacă de scurtă durată (nici măcar un an, în intervalul mai 1933-aprilie 1934), elimină luarea în calcul a unui simplu accident. E adevărat, se întreabă Philippe Lacoue-Labarthe în *Ficțiunea politicului: Heidegger, arta și politica*, „cine, în acest secol, în fața mutației istorico-mondiale

² Pierre Bourdieu, *Ontologia politică a lui Martin Heidegger*, traducere de Andreea Rațiu, Prefață: Ștefan Guga, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2015, pp. 27-28.

³ Martin Heidegger, *Introducere în metafizică*, traducere din germană de Gabriel Liiceanu și Thomas Kleininger, Colecția Paradigme, Humanitas, București, 1999, p. 260.

⁴ Pierre Bourdieu, *op. cit.*, p. 69.

⁵ Iain Thompson, „Heidegger and National Socialism”, in *A Companion to Heidegger*, ed. Hubert Dreyfus și Mark A. Wrathall, Blackwell, Oxford, 2005, pp. 33, 44, *apud* Ștefan Guga, „Prefață” la Pierre Bourdieu, *op. cit.*, p. 9.

⁶ Tom Rockmore, „Heidegger’s Nazism and the French Debate”, pp. 54-56, *apud* Ștefan Guga, *op. cit.*, p. 9.

⁷ Pierre Bourdieu, *op. cit.*, p. 79.

⁸ *Ibidem*, pp. 30-31.

⁹ *Ibidem*, p. 147.

¹⁰ Eseul lui Pierre Bourdieu, *Ontologia politică a lui Martin Heidegger*, apare în 1988, la doisprezece ani după moartea filosofului.

¹¹ Hans Heyse, *Idee und Existenz*, Hanseatische Verlagsanstalt, Hamburg, 1935.

¹² Martin Heidegger, *Ponderings VII–XI. Black Notebooks 1938–1939*, translated by Richard Rojcewicz, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2017, p.131.

fără precedent căreia el i-a fost scena și a aparentei radicalități a propunerilor revoluționare, că a fost «de dreapta» sau «de stânga», n-a fost dus de nas?»¹³, numai că, la un filosof cu o asemenea anvergură, apare chiar un și mai mare semn de îndoială. Iar Heidegger nu doar că poate fi învinuit că s-a lăsat păcălit(?), dar, și mai târziu, prin gândirea transferului misiunii istoriale în artă, în poezie mai precis, el dezvoltă un „naționalism-estetism”¹⁴, cum riscă Philippe Lacoue-Labarthe să-l definească. Chiar dacă îi recunoaște gesturile curajoase – spre exemplu, era de neconceput să nu-l treci pe Spinoza la „filosofia evreiască”, și să-l prezinti ca exponent al filosofiei carteziene, cum face Heidegger în semestrul din vara lui 1936 –, Lacoue-Labarthe este unul dintre cei care nu-i pot ierta declarațiile ce conțin elemente ideologice disimulate sau declarațiile hazardate, pur și simplu. Ca multor altora, intolerabilă, „scandalos de nesatisfăcătoare”¹⁵ îi pare afirmația pe care Heidegger o face în seria de conferințe pe care-a ținut-o în 1949, *Privire în ceea ce este*: „Agricultura este acum o industrie alimentară motorizată, cât privește esența ei același lucru ca fabricarea de cadavre în camerele de gazare și lagărele de exterminare, același lucru ca blocadele și aducerea unor țări la foamete, același lucru ca fabricarea de bombe cu hidrogen.”¹⁶, lagărele fiind destinate exterminării, și nu „fabricării”, producției.

Nefiind locul aici pentru o analiză exhaustivă a comentariilor ontologiei „politice” a lui Heidegger, aș mai menționa doar o interpretare aventuroasă a lui Hugo Ott. Pe de o parte îl avem pe acesta, care este de părere că demisia lui Martin Heidegger din funcția de rector al Universității din Freiburg, precum și ruptura cu regimul hitlerist au fost cauzate de „dezamăgirea de a nu-i fi fost recunoscută aspirația revoluționară la misiunea de Führer filosofic”¹⁷. Pe de alta, avem însemnările lui Heidegger despre momentul respectiv, care notează că „forța educațională e alterată, capabilitatea de a avea o viziune asupra lumii e atrofiată, capacitatea cognitivă e răvășită”¹⁸, toate acestea într-o universitate care și-a pierdut locul ce-l avea în viața publică, căreia i-a rămas doar cantitatea ca apreciere și nu calitatea. „*Sfârșitul rectoratului meu*. 28 Aprilie 1934. — Mi-am înaintat demisia, întrucât nicio justificare nu mai e posibilă. *Trăiască mediocritatea și zgomotul!*”¹⁹. Însemnări la care se pot adăuga și rândurile lăsate fiului său, Hermann Heidegger, în 1945, în vederea unei eventuale reeditări a discursului său inaugural, din primăvara lui '33: „Începând cu primăvara lui 1934, în privința urmărilor posibile ale demisiei mele din funcția de rector nu-mi făceam deloc iluzii; după data de 30 iunie a aceluiași an²⁰, n-am mai avut niciuna. Acela care asuma o sarcină de

¹³ Philippe Lacoue-Labarthe, *Ficțiunea politicului: Heidegger, arta și politica*, Prefată, traducere și note de Adrian T. Sirbu, Editura Idea Design & Print, Cluj Napoca, 2010, p. 43.

¹⁴ *Ibidem*, p. 74.

¹⁵ *Ibidem*, p. 53.

¹⁶ Martin Heidegger, „Das Ge-stell”, în *Gesamtausgabe*, Bd. 79, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1994, p. 27 *apud* Philippe Lacoue-Labarthe, *op. cit.*, p. 53.

¹⁷ Pierre Bourdieu, *op. cit.*, p. 28.

¹⁸ Martin Heidegger, *Ponderings II–VI. Black Notebooks 1931–1938*, Translated by Richard Rojcewicz, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2016, p. 118.

¹⁹ *Ibidem*, p. 119.

²⁰ 30 iunie 1934 – „Noaptea cuțitelor lungi”.

conducere în Universitate nu mai putea să nu știe, după această dată alături de cine se angaja”²¹. Și încă:

„Diversele feluri în care poate fi judecat mandatul meu de rector în orizontul activității universitare curente pot fi, în felul lor, juste și îndreptățite. Dar ele nu ajung niciodată la ceea ce e esențial. Iar astăzi este încă și mai puțin posibil decât în vremurile acelea să faci vădit unor ochi care nu-s în stare să vadă orizontul acestui esențial.”²²

Până la urmă, ce e de ales, comentariul, presupunerea, interpretarea sau sursa primară? Deși mă îndoiesc că s-ar găsi, se poate căuta cu meticulozitate în zecile de mii de pagini scrise de Heidegger un deziderat similar celui al lui Adolf Hitler (și nu numai!): „transmutația unui sistem filosofic adevărat în planul ideal, într-o comuniune politică de credință și de luptă clar definite, organizată rigid, însuflețită de o credință unică și de o unică voință, aceasta este problema esențială”²³. Sau cine știe ce altă afirmație cu grad mare de generalizare. Dar cred că e iluzoriu să cauți în Heidegger o oglindă a crezului lui Hitler, că „arianul este Prometeul omenirii”²⁴. Cert este că au fost căutate indicii, urme ale nazistului Heidegger până în cele mai prăfuite și birocratice acte. Sunt cel puțin două rapoarte interne prin care se poate dovedi că Heidegger a blocat cariera universitară a doi tineri pentru că nu erau tocmai buni național-socialiști²⁵, iar *Die Zeit* a dat publicității o scrisoare de recomandare din 1929, găsită în 1989, în care Heidegger atenționează asupra faptului că ar trebui acordată prioritate profesorilor autohtoni pentru viața spirituală germană, altfel existând riscul „de a o abandona în cele din urmă unei evreificări (Verjudung) în creștere, în cel mai adânc și mai exact sens”²⁶. O recomandare în termeni vădit conjuncturali, dar care poate căpăta în ochii contestatarilor dimensiuni epifanice incontestabile. Și mereu vor fi scoase în față *Autoafirmarea universității germane*, din 27 mai 1933, apelul către studenți, din 3 noiembrie 1933 sau apelul către germani, 10 noiembrie 1933.

Trebuie spus că dificila întreprindere de a căuta în lucrările lui Heidegger mărci ale național-socialismului, a subiacenței sau convergenței cu ideologia nazistă părea c-a luat sfârșit odată cu publicarea *Caietelor negre* în ediția operelor complete²⁷. Aici, aur pentru cei care vor să-l vadă pus la zid, sunt notații meticuloase despre „germanism”, reflecții despre ce ar trebui să fie și ce este național-socialismul,

²¹ Martin Heidegger *apud* Philippe Lacoue-Labarthe, *op. cit.*, p. 39.

²² *Ibidem*, p. 70.

²³ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, vol. 2, traducerea: Doina Mihai și Theo Marinescu, Editura Beladi, Craiova, 1994, p. 10.

²⁴ Adolf Hitler, *Mein Kampf*, vol. 1, traducerea: Iosua Călin, Editura Beladi, Craiova, 1994, p. 259.

²⁵ Philippe Lacoue-Labarthe, *op. cit.*, p. 50.

²⁶ Ulrich Sieg, „«Die Verjudung des deutschen Geistes»: Ein unbekannter Brief Heideggers”, *Die Zeit*, 22 Decembrie, 1989, p. 40, *apud* Gregory Fried, „The King Is Dead: Martin Heidegger after the *Black Notebooks*”, în *Reading Heidegger's Black Notebooks 1931–1941*, editori Ingo Farin și Jeff Malpas, The MIT Press, Massachusetts, 2016, p. 46

²⁷ A fost dorința expresă a lui Martin Heidegger de a-i fi publicate notațiile, gândurile intime la finele ediției *Gesamtausgabe* de la Vittorio Klostermann. În ultimii cinci ani au apărut volumele 95-99, cu însemnările din 1931-1950 – acoperind perioada pe care orice pretins moralist o vâna.

impactul acestuia asupra societății etc. Numai că, nicio surpriză, chiar și cu aceste caiete scoase la iveală, Martin Heidegger rămâne greu de condamnat; el revine rapid asupra aprecierilor inițiale la adresa național-socialismului. Deja, în 1938, această ideologie e o „pseudofilosofie”, „cognoscibilul în sine nu e nici francez, nici german, nici italian, nici britanic, nici american – pe de altă parte, este, cu adevărat, *temeul* acestor naționalități”²⁸.

„Gândind pur «metafizic» (asta însemnând o concentrare asupra istoriei ființei) în timpul anilor 1930-1934, am văzut în național-socialism posibilitatea unei tranziții către un alt început și l-am interpretat în acest sens. Drept urmare, am confundat și subevaluat această „mișcare” în forțele-i autentice și necesitățile interioare, precum și-n felul și măsura măreției ei. Ce a început prin ea și, mai ales, într-un mod mult mai profund – adică mai cuprinzător și mai drastic – decât în fascism este sfârșitul modernității. (...)

Pătrunderea deplină a amăgirii mele anterioare în ceea ce privește esența și forța istorică esențială a național-socialismului a dus mai întâi la necesitatea fondării acestuia pe temeiuri profunde. Dar, trebuie spus, de asemenea, că această «mișcare» rămâne independentă de respectiva sa configurație contemporană și, de asemenea, independentă de durata acestor forme direct perceptibile. Totuși, cum se explică faptul că o astfel de afirmare esențială este considerată mai puțin importantă sau chiar lipsită de importanță, față de simpla mea încuviințare anterioară, care a fost în cea mai mare măsură superficială și, în același timp, distrasă sau pur și simplu oarbă?

În parte, vina aparține stupidei prezumții de „intelectual”. Esența intelectualului (sau esența lui distorsionată) nu consistă, într-adevăr, în reclamarea cunoașterii și rafinamentul opus simplei acțiuni și vulgarității, esența intelectualului stă în faptul că ia «știința» ca fiind cunoaștere autentică și fundament al «culturii», că vrea să știe însă nu are puțința de-a ști nimic din cunoașterea esențială. Pericolul mai mare al intelectualismului este acela că amenință posibilitatea și seriozitatea cunoașterii autentice, și nu că slăbește acțiunea. Acțiunea își poate câștiga și singură dreptul de-a fi. Numai că astăzi, lupta pentru cunoaștere și împotriva științei e fără speranță, pentru că oamenii de știință nu au o satisfăcătoare cunoaștere esențială despre ei înșiși pentru a reuși să se poziționeze serios într-o opoziție”²⁹.

Totuși, dacă în *Caietele negre* ale lui Heidegger se găsesc considerații despre ideologia național-socialistă, despre «materialismul etic» pe care-l reprezintă aceasta, fiind pomenită chiar și *Mein Kampf* a lui Adolf Hitler³⁰, nu același lucru se întâmplă în cazul lui Cioran. În opera sa nu există referiri la *Pentru legionari* sau la *Cărticica șefului de cuib* ale lui Corneliu Zelea Codreanu. Oricum ar fi ele, apreciative sau depreciative. Și nici vreun numitor comun. Ura pentru iudeo-comunism a lui Corneliu Zelea Codreanu nu are corespondent în scrierile lui Emil

²⁸ Martin Heidegger, *Ponderings*, VII-XI, p. 133.

²⁹ *Ibidem*, p. 318-319.

³⁰ Martin Heidegger, *Ponderings II-VI...*, p. 104.

Cioran. La fel, nu există vreun «om nou» de construit, nici vreun ortodoxism de proslăvit. Dacă scrierea biografică *Pentru legionari*, într-adevăr, cu greu și-ar fi găsit vreun locșor chiar și în *Schimbarea la față a României*, putem arunca un ochi și asupra manualului de organizare, funcționare și ideologizare a Mișcării, *Cărticica șefului de cuib*. Și această mică scriere cuprinde un scurt istoric al legiunii, care sunt lucrurile sacre pentru un legionar, importanța crucială a camaraderiei etc. Manifest eterogen, simplist vademecum pentru viața legionară, ea conține comportamentul recomandat în timpul perioadei electorale, articole din Constituție, din codul penal sau legea electorală, de folos pentru propaganda Legiunii, jurământul cadrelor legionare, precum și cele zece porunci pe care legionarul trebuie să le respecte „pentru a nu se rătăci de pe drumul său glorios în aceste zile de întuneric, de urgie și de satanică ademenire”³¹. Cum sunt organizate cuiburile, garnizoanele, șantierul de lucru, cum se face recrutarea noilor membri, care abia după trei ani pot deveni / confirma că sunt legionari, drumul unui legionar trecând prin *muntele suferinței*, prin *pădurea cu fiare sălbatice* și prin *mlaștina deznădejdi*³². Legionarul trebuie să fie conștient că „Legiunea va învinge până la sfârșit toate partidele, oricâte piedici i se vor pune în cale”, că trebuie să fie gata oricând de jertfă, „că legionarii sunt chemați de Dumnezeu ca după veacuri de întuneric și asuprire să sune trâmbița învierii neamului românesc”³³. „Legionarul trebuie să fie un om de faptă. Prin fapta lui, prin munca lui, el va clădi din temelii *România cea nouă*”³⁴, iar „dacă pentru politician politica înseamnă o afacere, pentru legionar politica înseamnă religie”³⁵. În mod evident, doar un răuvoitor ar putea compara *credo*-ul legionar și orchestrarea sa organizațională cu antidemocratismul, profetismul, invocarea eroismului, așa cum apar ele la Cioran.

În finalul „Avertismentului” care deschide reeditarea volumului 1 din *Pentru legionari*³⁶, Gh. Buzatu preciza că „în actualul context al «războiului noilor internaționale» nu-i de fel surprinzător faptul că revin în atenția noii cenzuri post-comuniste Corneliu Zelea Codreanu și Garda de Fier, antilegionarismul dovedindu-se – pentru a căta oară în România ultimelor opt decenii, precum în cazurile nazismului în Germania, fascismului în Italia sau franchismului în Spania – o excelentă navetă pentru imbarcarea și transportul tuturor celor certați cu Istoria, cu Lumea și, vai, cu Dumnezeu!”³⁷. Chiar dacă având metehnele sale, istoricul sesizează corect utilizarea oportunității de către cei interesați. Firește, antilegionarismul nu se constituie neapărat într-un vehicul pentru toți cei enumerați, dar reprezintă pentru unii ușa din spate pentru accederea la o celebritate îndoieală – cum am exemplificat deja acest lucru.

În concluzie, avem un Heidegger care n-a fost ideolog nazist, un Heidegger care „niciodată nu a abandonat disciplina cercetării filosofice riguroase în

³¹ Corneliu Zelea Codreanu, *Cărticica șefului de cuib*, Tipografia „C. S. m. c.” București, 1940, p. 135.

³² *Ibidem*, p. 57.

³³ *Ibidem*, p. 14-15.

³⁴ *Ibidem*, p. 54.

³⁵ *Ibidem*, p. 75.

³⁶ Corneliu Zelea-Codreanu, *Pentru legionari*, cuvânt înainte de Gh. Buzatu, colecția Opera Omnia, Editura Tipo Moldova, Iași, 2011.

³⁷ Gh. Buzatu, „Avertisment”, cuvânt înainte la Corneliu Zelea-Codreanu, *op. cit.*, p. 3.

favoarea vreunui obiectiv politic nemijlocit”³⁸, dar care nu-și poate susține bunele intenții în fața atacatorilor (aderarea sa formală la partidul nazist și acceptarea rectoratului în încercarea de-a fi de ajutor colegilor și studenților³⁹). Un Heidegger care ajunge sărăcit la cititor, interpretările politice punându-l sub semnul incertelor eufemisme, precum și al ambițiilor de duzină. Doar în acest sens putem vedea o similitudine între cele două cazuri, căci, la fel, se dorește și un Cioran – ce n-a fost ideolog legionar, nici măcar legionar, ci doar un admirator ardent al unei Gărzi de Fier idealizate – care să ajungă diminuat la cititor, acoperit de opera-i ca o mască.

Bibliografie:

Bourdieu, Pierre, *Ontologia politică a lui Martin Heidegger*, traducere de Andreea Rațiu, Prefață: Ștefan Guga, Editura Tact, Cluj-Napoca, 2015

Fariás, Victor, *Heidegger and nazism*, edited, with a Foreword, by Joseph Margolis and Tom Rockmore, Temple University Press, Philadelphia, 1989

Farin, Ingo și Malpas, Jeff (ed.), *Reading Heidegger's «Black Notebooks 1931–1941*, The MIT Press, Massachusetts, 2016

Heidegger, Martin, *Ponderings II–VI. Black Notebooks 1931–1938*, translated by Richard Rojcewicz, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2016

Heidegger, Martin, *Ponderings VII–XI, Black Notebooks 1938–1939*, translated by Richard Rojcewicz, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 2017

Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, vol. 1, traducerea: Iosua Călin, Editura Beladi, Craiova, 1994

Hitler, Adolf, *Mein Kampf*, vol. 2, traducerea: Doina Mihai și Theo Marinescu, Editura Beladi, Craiova, 1994

Lacoue-Labarthe, *Ficțiunea politicului: Heidegger, arta și politica*, Prefață, traducere și note de Adrian T. Sirbu, Colecția Panopticon, Editura Idea Design & Print, Cluj Napoca, 2010

Zealea Codreanu, Corneliu, *Cărticica șefului de cuib*, Tipografia „C. S. m. c.” București, 1940

Zealea-Codreanu, Corneliu, *Pentru legionari*, cuvânt înainte de Gh. Buzatu, colecția Opera Omnia, Editura Tipo Moldova, Iași, 2011

³⁸ Joseph Margolis și Tom Rockmore, „Cuvânt înainte” la Heidegger și nazismul, în Victor Fariás, *Heidegger and nazism*, Temple University Press, Philadelphia, 1989, p. x.

³⁹ Martin Heidegger a fost singurul rector care nu a autorizat afișarea panoului cu lista evreilor din facultate (*Judenplakat*), vezi Philippe Lacoue-Labarthe, *op. cit.*, p. 48.